

IRANIAN TRADING SYSTEM AT THE END OF THE 19TH CENTURY — THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Yulduz Ulugbekovna Akramova

Master's student

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: styrosakramova95@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: The end of the 19th century — the beginning of the 20th century, Russian Empire, St. Petersburg, Tehran, Great Britain, General Adrea, Kitadbji, Tabriz, Peshan, Kashian, Izd, Mashhad, Gulistan Agreement, Turkmanchoi Agreement, George Curzon, General Kuropatkin.

Received: 12. 09. 23

Accepted: 14. 09. 23

Published: 16. 09. 23

Abstract: At the end of the 19th century — the beginning of the 20th century, many different visits were made to the state of Iran by the Russian Empire. was to collect strategic materials. All such secret information caused the Russian state to increase and strengthen its sphere of influence in Asia. We know that at this time, Great Britain's influence on Iran was significant, and in order to prevent this, it was important to get closer to Iran in every way. It was possible to prevent the convergence. The collected data, unfortunately, are very different from each other, and the reason for this is that the official data available in the Iranian state is not accurate and unbiased. When the ambassadors compare the official documents with the available information, they encounter a lot of writing and cover the true information. For this reason, this source serves as a very valuable source for an unbiased study of the history of the Iranian state.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Eron savdo- sotiq tizimi

Yulduz Ulug'bekovna Akramova

Magistratura talabasi

O'zbekiston Milliy Universiteti

Toshkent, O'zbekiston

E-mail: yulduzakramova95@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: XIX asr oxiri – XX asr boshlari, Rossiya Imperiyasi, Sankt Peterburg,

Annotatsiya: XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Eron davlatiga Rossiya imperiyasi

Tehron, Buyuk Britaniya, General Adrea, Kitadbji, Tabriz, Peshon, Kashian, Izd, Mashhad, Gulistan kelishuvi, Turkmanchoy kelishuvi, George Kyurzon, General Kuropatkin.

tomonidan juda ko‘plab turli tashriflar amalga oshiriladi, ular o‘z navbatida turli shaxslar va turli yo‘llar bilan amalga oshirilgan bo‘lsada, maqsad yagona – Eron davlati to‘g‘risida strategik materiallarni to‘plash edi. Bu kabi maxfiy ma‘lumotlarning barchasi, Rossiya davlatining Osiyoda ta‘sir doirasini oshirishiga va mustahkamlanishiga sabab bo‘ldi. Bizga ma‘lumki, bu vaqtda Buyuk Britaniyaning ham Eron davlatiga ta‘siri sezilarli bo‘lib, buni oldini olish uchun ham Eron davlatiga har tomonlama yaqinlashish dolzarb bo‘lgan, faqatgina shu orqali Buyuk Britaniyaning nafaqat Eron, balki Osiyoga bo‘lishi mumkin bo‘lgan yaqinlashuvini oldini olish mumki edi. To‘plangan ma‘lumotlar, afsuski, bir birdan juda katta farq qiladi, buning sababi esa, Eron davlatida mavjud rasmiy ma‘lumotlarning aniq va xolis emasligi edi. Elchilar tomonidan rasmiy hujjatlar mavjud ma‘lumotlar bilan solishtirilganda, juda ko‘paytirib yozishlarga duch kelishadi va haqqoniy ma‘lumotlarni yoritadilar. Shu sababdan ham, bu manba Eron davlatining tarixini xolis o‘rganishda juda qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

ТОРГОВАЯ СИСТЕМА ИРАНА В КОНЦЕ 19 — НАЧАЛЕ 20 ВЕКА.

Юлдуз Улугбековна Акрамова

студент магистратуры

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: styrosakramova95@gmail.com

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Конец 19 века — начало 20 века, Российская империя, Санкт-Петербург, Тегеран, Великобритания, Генерал Адреа, Китадбджи, Тебриз, Пешан, Кашьян, Изд, Мешхед, Гюлистанское соглашение, Туркманчойское соглашение, Джордж Керзон, Генерал Куропаткин.

Аннотация: В конце 19 века – начале 20 века Российская империя совершала множество различных визитов в государство Иран с целью сбора стратегических материалов. Вся такая секретная информация побудила Российское государство увеличить и укрепить свою сферу влияния в Азии. Мы знаем, что в это время влияние Великобритании на Иранское государство было значительным, и чтобы этого не допустить, важно было всеми способами сблизиться с Иранским государством. Собранные данные, к сожалению, сильно отличаются друг от друга, и причина этого в том, что официальные данные, имеющиеся в иранском государстве, не являются точными и объективными. Когда

послы сравнивают официальные документы с имеющейся информацией, они сталкиваются с большим количеством написанного и освещают правдивую информацию. По этой причине данный источник служит весьма ценным источником для непредвзятого изучения истории Иранского государства.

KIRISH

Eron davlati to'g'risida to'plangan mahalliy ma'lumotlarning juda ko'pchiligi bo'rtirish va asosiy faktlarda qochish orqali yoritilgan. Shu sababli ham ma'lumotlar xilma xil bo'lib, ishonchli ma'lumotlarni to'plash borasida sayyohlar, generallar va elchilar tomonidan to'plangan xolis ma'lumotlar, Eronda mavjud bo'lgan ichki va tashqi holatni ochiq-oydin yoritib beradi. Masalan, shunday maqsad ko'zlangan hisobotlardan biri, "Eronda sanoat va savdo holati to'g'risida" gi General Adreaning 1884 — yildagi hisoboti.

ASOSIY QISM

1880 — yil 24- fevraldagi hisobotda u Erondagi sanoat va savdoning holati to'g'risida hisobot taqdim etadi, unda bu faoliyat ko'lamini juda keng tarzda ochib beradi. Uning bir necha marotaba tashrifi mobaynida 1880 – yil va 1884 – yillar davomidagi o'zgarishlarni yaqqol ko'rsatib beradi. 1884 – yilda Eron davlatida eng katta yangilik, bojxona tizimining joriy etilishi bo'ladi. Ammo boshqa tomondan, barcha bojxona operatsiyalarida to'liq anarxiya va o'zboshimchalik hukm surdi, shu sababli bojxona operatsiyalarining haqiqiy holati to'g'risidagi aniq hisobot mavjud bo'lmagan. Fors hukumati mamlakatning tijorat qiymatini aniqlash zarurligiga ishonch hosil qilgach, buning uchun birinchi navbatda savdo harakatining hajmini aniqlash kerak ekanligini anglab yetishgan. Bunday mashaqqatli vazifani bajarish uchun juda mos odamni tanlashga muvaffaq ham bo'lishgan, bir paytlar Pizada talaba bo'lgan, tijorat va ma'muriy ishlarning barcha nozik tomonlarini yaxshi bilgan, A. Kitadbji ilgari yengib bo'lmas deb hisoblangan bunday qiyinchiliklarni yengib o'tdi. U ilova qilgan Fors bojxona idoralarining hisobotlari, bunday turdagi hisobotlarning birinchi haqiqiy hujjatlari hisoblanadi. Bularning natijasida ma'lumotlar orasida juda katta tafovutlar mavjud ekanligi aniqlandi. Tabriz fors savdosining asosiy markazi hisoblanadi. Shahar 150 mingga yaqin aholiga ega va iqlimi yaxshi; u rus, ingliz, fransuz va turk konsullarining qarorgohi bo'lib xizmat qiladi. Tabriz butun shtat bo'ylab tarqaladigan yo'llarning boshlang'ich nuqtasida joylashgan va u yerda barcha Yevropa savdo kompaniyalarining ofislari mavjud.

1882-1883 — yillar mobaynida Tabrizning bojxona importi taxminan 3, 354, 096 tuman yoki 33, 540, 960 kranni tashkil etdi. Eksport 945, 5 ming dona tuman yoki 9 million 455 ming dona kranni tashkil etdi. Import qilinadigan barcha tovarlar uchun barcha bojxona to'lovlari 5%

yoki chet elliklar tomonidan eksport qilingan tovarlarning 3% foizi forslarga tegishli edi. Fors bozorlarida xorijiy qiymatlar mutlaqo turlicha va barcha operatsiyalar “ tuman” larda amalga oshiriladi. 1875 yilda Fors hukumati Venadan Tehronga janob Peshonning yagona tangasini yaratish uchun chaqirdi, u barcha namunalardan unga taqdim etilgan tangalar 18 ta turli viloyatlarda zarb qilingan bo‘lib nafaqat ikkita bir xil tanga, balki oddiy qiymatga mos keladigan tanga ham topilmadi. Shunga qaramay, bu tangalar bilan ham mamlakat ichida, ham xorijda erkin muomala qilingan. Hatto islohotdan keyingi vaqtda ham fors tangalarining haqiqiy mustahkamligini kafolatlash qiyin edi. Fors tangalarining sifatini muhokama qilish import qilinadigan savdo hajmi sezilarli darajada oshib, eksportdan oshib ketganda boshlandi, buning natijasida savdogarlar Yevropaga katta miqdorda pul jo‘natishni boshladilar. Eronda bank idoralari yo‘q va pul operatsiyalari fors xizmatida bo‘lgan bir nechta chayqovchilarning qo‘lida edi. Bu esa iqtisodiyotning rivojining eng katta to‘sig‘i edi. Yevropa va Fors o‘rtasida yaxshi aloqa o‘rnatishdan manfaatdor bo‘lgan Angliya, Fransiya va Avstriya boshqalardan ko‘ra ko‘proq Tehron va Konstantinopoldagi o‘z vakillari orqali Kichik Osiyo orqali g‘ildiraklar uchun mo‘ljallangan yo‘l qurishni talab qiladi, asl maqsad esa Fors va Qora dengiz o‘rtasida to‘g‘ridan — to‘g‘ri aloqa o‘rnatish edi. Italiya yuqorida ko‘rsatilgan hukumatlarning ushbu talabiga qo‘shilishi kerak edi, bu esa yaqin kelajakda Italiya fabrikalarining katta rivojlanishi va o‘z mahsulotlarini sotish uchun yangi bozorlarni talab qilishini hisobga olgan holda ko‘p foyda olishi mumkinligini ko‘rsatardi. Fors, o‘z navbatida, tranzitning barcha afzalliklaridan foydalanish uchun Tehron va Fors ko‘rfazi o‘rtasida katta savdo yo‘lini ochishi kerak edi. Bu yo‘l mamlakat sanoati va qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga ham foydali ta’sir ko‘rsatar edi.

Rossiyaga kelsak, u ko‘zlagan maqsad uzoq vaqt davomida amalga oshmaydi, chunki rus tovarlari fransuz va ingliz tovarlari bilan raqobatlasha olishiga ancha vaqt kerak edi. Fors fabrikalari, masalan, mamlakatning o‘zida sotiladigan ko‘plab mahsulotlarni ishlab chiqarardi: baxmal, zig‘ir, ipak, jun va qog‘oz matolarning turli navlari; bu tovarlarning katta qismi Rossiyaga ketadi: mahsulotlar sifati juda qoniqarsiz va ularni Yevropaga sotish qiyin. Shunga qaramay, Fors mahsulotlarining narxleri ishlab chiqarish usulini hisobga olgan holda yuqori bo‘lgan, garchi qo‘l mehnati juda arzon bo‘lsada. Eronda qo‘l mehnatidan boshqa ish yo‘q, zavodlarda bitta bug‘ yoki gidravlik dvigatel yo‘q. Istisno holda faqat suv tegirmonlari bo‘lib, ular ishga tushirish uchun yetarli darajada tushish uchun odatda tuproq chuqurlarida joylashgan. Shunisi e’tiborga loyiqki, bunday tegirmon, afsonaga ko‘ra, Yevropada ixtiro qilinganidan ancha oldin Forsda mavjud bo‘lib, bu juda ko‘p shov — shuvlarga sabab bo‘lgan. Fors hech qanday raqobatdan qo‘rqmasdan ishlab chiqaradigan gilamlar Yevropaga katta miqdorda eksport qilinardi. Fariston, Kurdiston va Xuroson gilamlari hamma narsadan ustun turadi. Gilamlar odatda buyurtma asosida va har xil o‘lchamlarda tayyorlanadi. Ipak matolarga kelsak, Kashian, Izd va Mashhadda tikilgan matolar

eng yaxshisi deb tan olingan. Ushbu materiallarning kam miqdori Rossiyaga eksport qilinadi, ammo Yevropa uchun bu mahsulot umuman mos emas edi, chunki uning narxi yuqori va sifati esa oʻrtacha boʻlgan. Butun shtatda keng tarqalgan va juda uzoq davom etgan ipak qurti kasalligi sababli, Forsda ipak ishlab chiqarish deyarli butunlay toʻxtagan. Qishloq xoʻjaligining asosiy tarmoqlaridan biri opium yetishtirish boʻlib, u deyarli hamma joyda yetishtiriladi, lekin eng yuqori navlarni yetkazib beruvchi Isfaxon va Bushir asosiy bozorlar hisoblanadi.

1871 — 1872 yillardagi ocharchilik paytida quruq mevalar aholining katta qismini ochlikdan ijobiy tarzda qutqardi. Persindan eksport qilinadigan mevalar soni boʻyicha birinchi oʻrinni uzum egallaydi. Ularning savdosi deyarli butunlay armanlar, rus fuqarolari yoki Rossiya himoyasi ostidagilar qoʻlida. Sheroz sharobi eng yaxshisi hisoblanadi. Persin qishloq xoʻjaligining yana bir muhim tarmogʻi paxta yetishtirishdir. Uning eng katta miqdori Ozarbayjon, Mozanderon va Xuroson viloyatlarida ishlab chiqariladi. Bu paxtaning katta qismi Rossiyaga joʻnatiladi. Persinda tamaki yetishtirishda davlat monopoliyasi yoʻq. Ilgari tamaki savdosi asosiy eksport tovarlaridan biri boʻlgan boʻlsa, keyinchalik tamaki savdosi sezilarli darajada oshgan. Shunga qaramay, aholi ehtiyojlarini qondirish uchun tamaki yetishtirish ham katta hajmda amalga oshirilgan. Fors ishlab chiqarishni rivojlantirishga katta ahamiyat qaratdi, ayniqsa, paxta, qahva va shakar chunki bu tovarlar Yevropaning yaqinligidan katta foyda keltiradi. Import savdosi yildan — yilga oshib boradi. Import savdosi yevropaliklar tomonidan amalga oshiriladi. Yevropa firmalari asosan Tabriz va Bushehrda joylashgan boʻlib, ularning ofislari asosiy savdo markazlarida joylashgan. Fors bilan savdo qiluvchi asosiy davlatlar ularning aylanmasi hajmiga koʻra quyida koʻrsatilgan: Angliya, Rossiya, Avstriya- Vengriya va Germaniya. Angliya va Rossiyadan tashqari, bu davlatlarning hech birining Forsning oʻzida doimiy firmalari yoʻq va ularning ishlari Konstantinopoldagi agentlari orqali olib boriladi.

Angliya, Manchesterda ishlab chiqarilgan mahsulotlar, konservalar, chinni, soatlar, qurollar, porox, egar va jabduqlar, pivo, likyorlar va boshqalarni yetkazib berardi. Rossiyadan esa shakar, choy, mum va stearin shamlari, kerosin, temir, poʻlat, aravalar, charm, mato, mayda mahsulotlar, chinni, pishloq, makkajoʻxori goʻshti, konservalar, un, poyabzal mahsulotlari, tamaki, purolar, sigaretalar va likyorlar olib kelinardi. Fransiyadan mato, baxmal, ipak matolar, brokar, dantel, moda, poyabzal, sunʼiy gullar, shakar, konservalar, vinolar, likyorlar, zaytun moyi, stearin shamlari, kimyoviy mahsulotlar, dori mahsulotlar, parfyumeriya, qogʻoz olib kelinardi. Avstriyadan mato, billur, harbiy liboslar, qurollar, gallonlar va oltin iplar, pivo, mayda buyumlar, gugurt, Germaniyadan jun matolar, mato, kristall, tilla iplar kashtadoʻzlik, gallonlar, oʻyinchoqlar olib kelinardi. Ammo Italiyaning Forsga exporti ahamiyatli darajada emas edi.

“Xulosa qilib aytganda, agar Eronda import savdosi hajmi eksport hajmini mos ravishda oshirmasdan, yanada oshsa, bu davlat muqarrar ravishda juda og‘ir moliyaviy ahvolga tushib qoladi” – deydi Italiyalik sayyoh Adrini hisobot yakunida.

Fors davlatining savdo – sotiq masalalari to‘g‘risida Georg Kyurzonning Fors va fors masalalari to‘g‘risidagi hisobotida ham juda ko‘plab ma‘lumotlar berib o‘tadi. Fors savdosiga katta ta‘sir ko‘rsatgan xalqlar, portugallar, gollandlar, armanlar hamda Genuya va Venetsiya bo‘lgan. Rossiyaning ta‘siri faqat 1813-yildagi Guliston shartnomasi va 1828-yildagi Turkmanchoy shartnomasidan boshlanib, Shimoliy Fors va Xurosonda Qora dengizdan Bokugacha bo‘lgan temir yo‘l, Volga bo‘yidagi aloqa, savdo floti orqali Fors savdosiga ta‘sir o‘tkazgan. Kaspiy dengizi va Transkaspiy temir yo‘li orqali janubiy Forsda ingliz ta‘siri kuchli bo‘lgan. Hindistondan va Suvaysh kanali orqali Fors ko‘rfazi qirg‘oqlarigacha ham inglizlar qo‘lida bo‘lgan. Bu qarama-qarshiliklar o‘rtasida keng neytral zona bo‘lib, u har ikki tomonning mustahkamligi uchun devor bo‘lib xizmat qilgan.

Forsga import asosan Angliya, Rossiya, Fransiya, Germaniya, Avstriya va Hindistondan amalga oshirilgan. Angliyadan asosan, oq va kulrang sherting, Meksika paxta qog‘ozi, qizil kruiz, nozik mato, mis, sopol idishlar, shamlar, qurollar va patronlar keltirilgan. Rossiyadan: barcha turdagi paxta matolari, qand, moy, sham, chiroq, shisha, oyna, idish-tovoq, temir buyumlar, arava va jabduqlar, choy tovoqlar va samovarlar. Fransiyadan: shakar, shisha, chinni, ipak. Germaniya va Avstriyadan: shisha, jun materiallar, pichoqlar, shakar.

Forsning asosiy savdo yo‘llari quyidagilardan iborat: Shimoli-g‘arbiy qismida: Trabizond — Tabriz hamda Tiflis – Tabriz bo‘lgan. Bu yo‘llardan biri inglizlarga, ikkinchisi ruslarga qarashli bo‘lgan. Forsning shimoliy qismida, shubhasiz, Tehron bilan qulay aloqalar tufayli rus savdosi ustunlik qiladi. Bu yerda ikkita asosiy savdo yo‘llari mavjud: Resht — Tehron va Mashhad — Tehron. Xiva va Buxoro bilan muhim tranzit savdosi Mashhad orqali amalga oshiriladi. Hindistondan Afg‘oniston orqali tranzit yo‘li avval ham mavjud bo‘lgan va Qandahor, Farah va Hirotdan o‘tgan. Fors tashqi savdosining butun tadqiqotidan ko‘rinib turibdiki, shimoliy-g‘arbiy, shimoliy va shimoli-sharqiy qismda Rossiya shubhasiz ustunlik qiladi. Janubda Angliya va Hindiston hukmronlik qiladi.

G‘arbda ingliz ta‘siri allaqachon kirib borgan va u kundan-kunga o‘sib borgan. Yildan yilga bu ikki davlat nafaqat Eron davlatining tashqi masalalariga, balki ichki ishlariga ham aralasha boshlashadi. Har tomonlama Eron davlatining ingliz va rus tovarlari bilan to‘ldirilishi davlat aholisining turmush darajasi, ijtimoiy hayotiga ulkan zarba beradi. Ko‘plab hunarmand, dehqonlar va savdogarlar o‘z daromad manbayidan ayrilishadi. Kirib keladigan tovarlar sifat darajasida Yevropa tovarlaridan ortda qolsa ham, hech qanday texnikasiz ishlab chiqariladigan fors

tovarlaridan ancha mustahkam bo'lgan, shu sababli ham oddiy hunarmandlar yasagan buyumlarga taklif tushishi natijasida Eronda ichki ishlab chiqarish tanazzulga uchragan.

Keyingi o'rinlarda muhim manba general – leytenant Kuropatkinning 1895 – yilda Tehronga sayohati mobaynida Fors davlatining Rossiya uchun iqtisodiy ahamiyati va savdo munosabatlari ko'lami to'g'risida to'plagan hisoboti hisoblanad. Tiflisga temir yo'l qurilishi hamda rus sanoatiga nisbatan patronaj tizimi Fors bilan savdo aloqalarini yanada jadal rivojlantirishga xizmat qildi. Shunday qilib, so'nggi 20 yil ichida Fors bilan Rossiya savdo- sotig'i to'rt barobardan ko'proq oshdi. Ammo xorijiy davlatlarning, asosan Angliyaning eksport savdosi Rossiya savdosidan deyarli ikki baravar ko'p edi. Rossiyaning shakar mahsuloti Fors davlatiga olib kelinadigan eng ko'p mahsulot bo'lib, asosan Tabriz, Tehron va Meshhad shaharlariga jo'natiladi. Ammo bu borada Fransiya shakarlari ham rus mahsuloti bilan raqobatlasha oladi. Keyingi o'rinlarda qog'oz mahsulotlari bo'lib, ammo bu sohada Angliya davlati ustunlik qiladi. Avstriyaliklar va belgiyaliklar shisha va chinni buyumlar importida ustunlikka ega. Yuqorida aytib o'tilgan tovarlarga qo'shimcha ravishda, Angliya Forsga ko'p miqdorda hind va xitoy choyi, shuningdek, bo'yoqlar jo'natadi. Forsga ko'ylaklar va jun matolar Fransiya., Avstriya va Germaniyadan olib kelinadi. Forsdan eksport qilinadigan mahsulotlarga to'xtaladigan bo'lsak, asosiy o'rinni quruq mevalar egallagan va undan so'ng paxta, baliq, jun, tamaki, ipak, gilam, teri va qoramol. Yuqorida sanab o'tilgan tovarlarning aksariyati Rossiyadan tashqari, ko'plab Yevropa mamlakatlariga eksport qilingan. Yuqoridagi tovarlarga qo'shimcha ravishda Forsdan xorijiy davlatlarga katta miqdorda afyun eksport qilingan. Rossiya va Angliyaning Forsdagi iqtisodiy ta'sir doiralarning taqsimlanishiga kelsak, ingliz yozuvchilari Rossiya shimoli- g'arbiy, shimoliy va shimoli-sharqida ustunlik qilishini tan olishgan, janubda esa Angliya hukmronlik qilgan. Bizga ma'lumki, savdo – sotiq munosabatlarida savdo yo'llari juda katta ahamiyatga ega. Fors davlati savdo aloqalarini amalga oshirishda ham savdo yo'llarining ahamiyati juda katta. Forsda Rossiya davlati bilan savdo qilishda uchta asosiy nuqta mavjud bo'lib:

1) Julfa va Astara (Kaspiy dengizi)dagi Transkavkaz chegarasi orqali Tabrizga yo'naltirilgan;

2) Kaspiy dengizining janubiy portlari (Anzeli, Meshe- Dessert, Gyaz, Astrabad) orqali Tehronga va undan keyin Hamadonga;

3) Transkaspiy yo'lining stantsiyalari orqali, asosan, Ashxobod va Gyaz porti orqali Meshed va Sebzavarga.

Kuropatkinning sayohati mobaynida Fors davlatining bozorlari to'g'risida juda ko'plab ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Jumladan, Ozarbayjon bozori Rossiya uchun katta ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, Paskevich qo'shinlarining Tabrizga qarshi yurishidan keyingi 70 yil ichida Rossiya va Kavkazni asosiy savdo markazi Tabriz bilan bog'lash uchun deyarli hech narsa

qilinmagan. Demak, bu shuni ko'rsatadiki, u davrda Tabrizdan ruslarning chegarasiga qadar olib boruvchi yo'l yo'q edi. Yuk tashish uchun Astara — Ardabil yo'nalishi mavjud bo'lsada, yilning bir qismi uchun bu yo'l chuqur loy va juda noqulay bo'lgan bu esa mollari buzilib, ho'llanib, ifloslanishiga olib kelgan. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Tabriz bozori ruslar uchun xavfli bo'lib, u bozor Angliya va Germaniya tomonidan egallangan edi. Nemis kompaniyasi esa Trapezondan Bayazet va Tabrizgacha bo'lgan yo'lni g'ildirakli yo'lga aylantirishga intilgan va bu borada qisman muvaffaqiyatga erishgan. Inglizlar esa bu davrda Tabrizda xususiy bankiga va uning filialiga ega. Oqibatda, Ozarbayjon ruslarga yaqin ekanligiga qaramay, Forsdagi bu eng muhim bozor ruslar egallab olgan boshqa ikkita – Tehron va Memed bozorlaridan kichikroq va ahamiyatsizroq edi. Tehron bozoriga to'xtaladigan bo'lsak, Moskva sanoat mintaqasiga (Volga va Kaspiy bo'yidagi suv yo'li) nisbatan juda qulay joylashgan Tehron bozori ham ruslar uchun xavfli hisoblangan. Asosan, Kaspiy dengizining janubiy sohilidagi portlar va ulardan Tehrongacha bo'lgan yo'llarning tartibsizligi tufayli rus tovarlari chet elliklar bilan yetarlicha muvaffaqiyatli raqobatlasha olmagan. Bundan tashqari, janubiy bojxona inglizlarning qo'lida bo'lgan.

Xuroson bozoriga keladigan bo'lsak, bozor to'g'risida Kuropatkin juda ko'p ma'lumotlar keltirib o'tadi. Uning so'zlariga ko'ra juda ko'plab bozorlar Angliya va umuman Yevropa davlatlari tomonidan allaqachon egallangan bo'lib, ruslar uchun bu katta muammolarga sabab bo'lgan. O'sha yillarda nemislar Tabriz bozorida mustahkam o'rin egallashgan. Trapezond — Tavriz yo'nalishi asosan ularning qo'lida bo'lgan. Ammo Osiyoning boshqa joylarida bo'lgani kabi Forsdagi ruslarning eng katta raqibi Angliya edi. Inglizlarning telegrafi yaxshi tashkil etilgan bo'lib, Fors ko'rfazidan Julfagacha bo'lgan butun Forsni qamrab olgan va bu telegraf Hindistonga uzatiladi, Hindistonni Fors orqali London bilan bog'laydi. Fors telegraflarida inglizlarning o'z telegraf operatorlari bor. Angliyaning Tehronda banki bor va boshqa punktlardagi bo'limlari bor. Ayniqsa, 1877-1878 — yillardagi Turkiyadagi urushdan keyin Angliyaning Forsda ta'siri kuchaydi va 1890 yilgacha davom etdi. Angliyaning elchisi Volf Tehronda ingliz bankini tashkil qiladi. Karun va Shusterdan Burudjiragacha temir yo'l qurish huquqini ham qo'lga kiritishdi. Ammo tamaki masalasida inglizlar bilan muammo kelib chiqqach, ruslarning 1892-1893 yillarda Tehrondagi ta'siri ustun bo'ldi. Eng nufuzli tadqiqotchilardan birining so'zlariga ko'ra Kurzon, Karun shahridan Tehronga g'ildirak izining yotqizilishi Angliyaga katta foyda keltirdi. Ayni paytda Karundan Shustergacha bo'lgan yo'lning ahvoli juda achinarli. Ammo yuqorida tilga olingan yo'l qurilgach, Kerzon hisob- kitoblariga ko'ra, ingliz tovarlari Tehron ko'rfazidan o'sha vaqtda talab qilinadigan 40-50 kun o'rniga 12 kunda yetib borishi mumkin edi. Bu yo'lning qurilishi Tehron bozoridagi rus mavqeyini yanada yomonlashtiradi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Eron davlatining 1882 – 1914 – yillar mobaynidagi siyosiy hayoti, savdo – sotiq munosabatlari, harbiy salohiyati to‘g‘risidagi sayyohlar, elchilar va general – gubernatorlar tomonidan to‘plangan ma‘lumotlari juda qimmatlidir. Sankt – Peterburg harbiy – ilmiy shtabi tomonidan to‘plangan bu xildagi razvedka, maxfiy ma‘lumotlari Rossiya davlati uchun o‘sha davrda juda muhim bo‘lgan. Rossiya davlatining Osiyo davlatlariga bo‘lgan qiziqishi, o‘z mahsulot va tovarlarini Osiyo bozorlarida sotish niyatida har xil yo‘llar bilan Eron davlati to‘g‘risida to‘liq ma‘lumotlar to‘plashga e‘tibor qaratadi. Eron davlatiga uyushtirilgan tashrif chog‘ida Shoh, shahzodalar va Sadria‘zam bilan iliq munosabatlar o‘rnatiladi va rus elchlari bor kuchlari bilan Eron davlati arboblarini o‘z tarafiga og‘dirish uchun tish- tirnoqlari bilan harakat qiladilar, va qisman bunga erishadilar ham. Birgina, general Kuropatkinning Tehronga tashrifi chog‘ida to‘plagan ma‘lumotlari Rossiya davlati uchun juda qimmatli edi. Buning sababi, general eng kichik jabhalardan tortin, Nayb us – Sulton tomonidan tuzulgan kazaklardan iborat harbiy qism haqida ham juda muhim ma‘lumotlarni to‘plashga erishadi. Italiyalik sayyoh Adreanning ma‘lumotlari ham rus tiliga tarjima qilinadi va o‘rganiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Gods M. R Eron XX asrlarda: siyosiy tarix, M., 1994. 110 – c
2. S. L. Agayev, Plastun V. N. 1905- 1911 –yillarda Erondagi siyosiy – demokratik harakatlar. M., 1983
3. А. В. Башкиров. Экспансия английского империализма в Иране. М., 1954
4. Венюков, «Россия и Англия в Перси. » («Русский вестник», 1877, № 10);
5. Герфорд Джонс Бридж, «The dynasty of the Kajars» (Л., 1838);
6. «Дневник шаха Насреддина во время путеш. через Закавказье» («Кавказ», 1876, № 59—62); И.
7. История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Ирана. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1971. — 350 с.
8. Л. М. Кулагина. Экспансия английского империализма в Иран в конце XIX вв. М., 1981 г.
9. М. Н. Иванова Национально- освободительное движение в Иране. М., 1961
10. М. С. Ордубади. Тавриз туманный. Баку, 1966.
11. Сборник географических, топографических и статических материалов по Азии. Санкт-Петербург: Военно –ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. Сведения о Персии и Афганистане. – [19--]. – 93 с., [5] л. ил., карт. ; 29см. Всеподаннейший отчет Куропаткина о поездке в Тегеран в 1895 году

12. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. -Санкт-Петербург: Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882 – 1914. – VI, 170 с., вып. 23. Донесение генерала Андриини о состоянии промышленности и торговли в Персию

13. Сборник географических, по Азии. — Санкт-Петербург: Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. — 21 см. Вып. 65. — 1896. — XI, 150 с. Скрыть От каспийского моря к Хормузскому проливу и обратно. 1894 г. (Попутные топографические и статистические материалы по Персии) [соч.] Шт. кап. Туманского

14. Agayev S.L. Eron qadimda va hozir.M.,1981. 95 s

15. Абидова, З. К. (2014). История изучение женских персонажей Хорезмского пандемониума. Молодой ученый, (6), 593-595.

16. Абидова, З. (2023). HISTORICAL FORMATION AND ARCHITECTURAL STRUCTURE OF THE PILGRIMAGE PLACES OF THE KHORAZM OASIS. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 6(8).

17. Abidova, Z. K. (2017). Natural Places of Worship of Khwarezm, connected with Water Elements. *European Researcher. Series A*, (8-2), 48-57.